

Şahla Cabbarlı

Şeyx Cəmaləddin Əfqani haqqında ən çox bioqrafik əsərlər yazılan, geniş araşdırılan şəxslərdəndir. XIX əsrdə yaşasa da, həm XX əsrdə, həm də müasir dövrdə onun dini-fəlsəfi, siyasi-ictimai görüşləri müzakirə və mübahisə mövzudur. Onu islam alimi, türkçü, dini islahatçı, mütəfəkkir, ictimai xadim və xarici xüsusi xidmət orqanlarına işləyən casus kimi də təqdim ediblər. Milli kimliyinə gəlincə, ayrı-ayrı mənbələrdə onun türk, əfqan, hindli və s. olduğu barədə iddialar yer alıb.

Əfqani kim idi?

Əfqani təxəllüsü ilə tanınan bu şəxsin əsl adı Cəmaləddin Məhəmməd Seyid Səftər oğlu Əsədabadi idi. Əvvəllər yazılarını Əl-Hüseyni təxəllüsü ilə yazan Cəmaləddin sonralar özünə İstanbullu, Tusi, Əl-Həmədani və s. təxəllüslər də götürmüşdür.

Əfqanıstanlı alim Sərdar İsgəndər xan xatirələrində yazır: "Bir dəfə Cəmaləddin Əfqanıdan niyə Əfqani təxəllüsü götürdüyünü soruşdum və ona dedim ki, mən Əfqanıstanda bütün məşhur nəsiləri tanıyıram və siz onların heç birindən deyilsiniz. Cavabında o mənə dedi: "İrənin xarici ölkələrdə dövlət nümayəndələri çoxdur və onlar mənə görəyim işlərdə rahatlıq verməzlər. Əfqanıstanın isə xarici ölkələrdə yetirmələri yoxdur və Əfqanıstan təhlükəli deyil".

Əfqaninin milli kimliyi məsələsi indi də gündəmdədir. Bəzi mənbələr onun Əfqanıstanda Əsədabad şəhərində, digərləri isə Tehran yaxınlığındakı Əsədabad qəsəbəsində doğulduğunu iddia edirlər. Azərbaycanlı mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu "Türk yurdu" başlıqlı silsilə yazısında Əfqaninin Azərbaycan türkü olduğunu vurğulayır. Gələcək etiraz məktublarından sonra digər yazısında Əfqani ilə Fransada təhsil aldığı vaxtlarda tanış olduğunu və milli kimliyi ilə bağlı ona sual verdiyini xatırlayır və Əfqaninin cavabını belə ifadə edir: "Mənim atam və anam Marağalıdır. Lakin sonradan Həmədana köçmüşük. Mən Həmədanda doğulmuşam". O, Əfqaninin dediklərini dəftərcəsinə qeyd etməyi də unutmamışdır, daha sonra isə "Cəmaləddin türkçə danışdı" deyə vurğulayır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "İrəni türkləri" başlıqlı yazısında Əfqanıdan söz açaraq, onun Azərbaycanlı olmasına işarə vurmuşdur.

Cəmaləddin Əfqani uşaq ikən ailəsi Əfqanıstanı köçmüş və yetkinlik dövrü orada keçmişdir.

Onun kimliyi haqqında xələfi Abduhan yazdığı "Xatirə" əsərində Əfqanıstanı tərk etməyə məcbur qalmış biri kimi təqdim edilir.

Siyasi fəaliyyəti

Əfqaninin yaşadığı dövr (1838-1897) XIX əsrin ələ bir vaxtına təsadüf edir ki, bu dövrdə Avropada, Balkanlarda və müsəlman dünyasında böyük çaxnaşmalar, müharibələr, azadlıq şüarlarının səsləndiyi dövr idi. İmpe-

riyalar zəifləyir, xalqlar müstəqillik istəyir, köləsi olduqları dövlətlərin zəifləməsindən istifadə edərək, öz dövlətlərini qurmağa çalışırdılar. Eyni zamanda, qərb güclərinin müsəlman dövlətlərində girdikləri nüfuz yarışı da Əfqaninin gözü önündə baş verirdi. Dövrün hadisələrinə şahid olan və bir sıra siyasi biliklərə yiyələnən Əfqani Avropa, Orta Şərqi və Asiyada bəzi ölkələri gəzmiş, baş verən siyasi prosesləri yaxından izləmişdi.

Türkiyə tarixçiləri hələ də Cəmaləddin Əfqaninin yetərincə araşdırılmadığını yazırlar. Onlar Əfqanıni dəyərləndirərkən deyirlər ki, o, məzlum görünüşlü din-

hın göndərdiyi hər hansı ali rütbə deyil, sadəcə, sənət işidir. İnsanları inandırmaq, bir yola yönəltmək işidir. Xilafətin mərkəzində bu çıxışı etmək böyük cəsarət tələb edirdi. Osmanlı din alimləri ona güclü təkpi verdiklərindən, hətta sui-qəsdlərin olacağından ehtiyatlanaraq, İstanbulu tərk edib, Misirə yola düşdü.

Türkiyə araşdırmaçısı Həməzə Aslanın yazdığına görə, Əfqani Misirə dönərkən ingilis gizli təşkilatının bir üzvü olaraq getmə də, Misirdəyken onlardan ayrılaraq, müstəqil gizli təşkilat qurdu. Professor Əhməd Şimşirgilin qeydlərində isə deyilir ki, məhz Əfqaninin dəstəyi ilə Misirdə osmanlılara qarşı Urabi Paşa üsyanı başla-

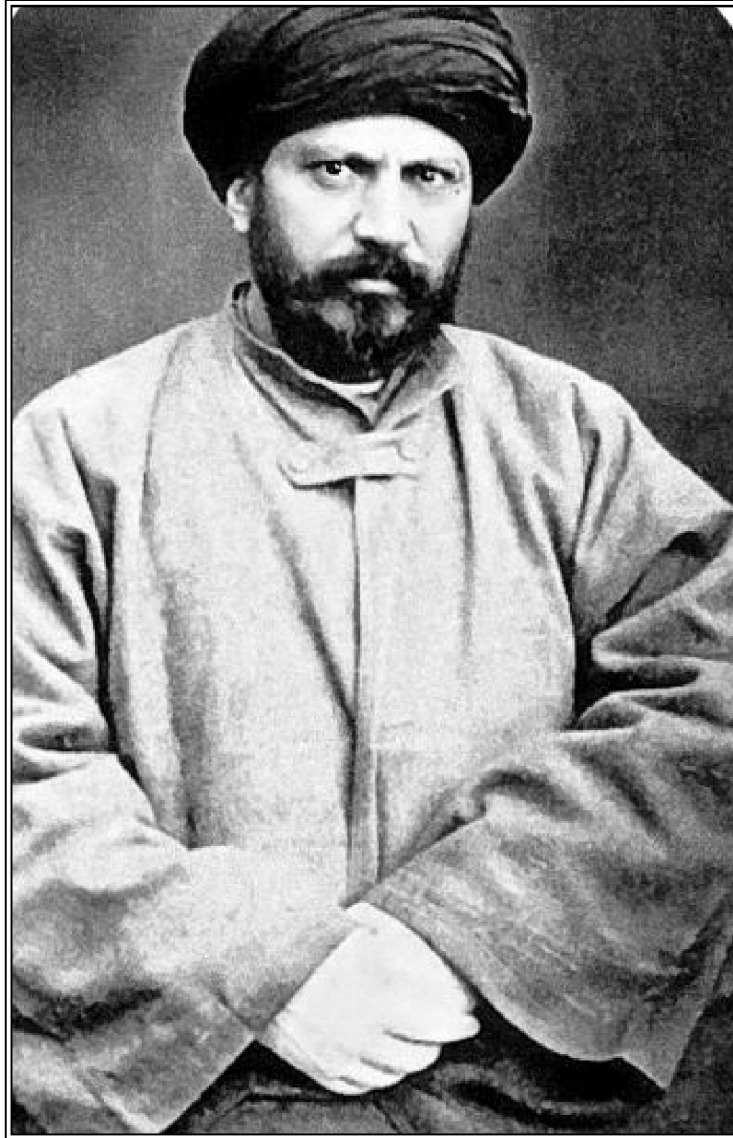
periyasının parçalanması üçün hazırladığı agent Uilfrid Blantla görüşdü. Bu səfərdən sonra Parisə gedərək Məhəmməd Abduh ilə birlikdə "Urvət-ül Vuska" (məhkəm dəstək) dərgisini nəşr etməyə başladı. **Dərgi Osmanlı imperiyasına daxil olan xalqlara azadlıq çağırışları edirdi. Münhen səfəri zamanı Qacar Şahı Nəsirəddin Şahla da qarşılaşmış, şah ona vəzir vəzifəsi təklif etmişdir. Təklifi qəbul edərək Tehrana getmiş, lakin orada onu ev dustağı etmişdilər. Güclü siyasi taktikalara və buradan qurtularaq, yenidən Avropaya qayıtmışdır. Onun əsas məqsədi Osmanlı imperiyasını içəridən parçalamaq idi. Lakin güclü kəşfiyyatı olan**

man İrəni ruhaniləri Şaha müraciət edərək onun məzarının Tehrana gətirilməsi üçün xeyli əsas olduğunu bildirsələr də, Məhəmməd Rza Şah yeni gəlmiş hakimiyyəti məhkəmləndirməkdə idi. Bu müraciətləri əsassız sayır və Əfqanıstan hökuməti ilə hər hansı problemin yaranmaması üçün müraciətlərin üzərindən keçir.

Dini baxışları

Cəmaləddin Əfqaninin dini görüşləri müasirlərindən fərqli idi. O, islam ənənəçiliyindən çıxmış, modern İslam qaydalarını qəbul etməyən üçüncü yolun qarçısı idi. Düşünürdü ki, dində bir yenilənmə baş verməlidir ki, insanların siyasi şüurunda oyanışa

Sirli Şeyx: İslam islahatçısı, ingilis casusu, xilafət düşməni?..

Sultan II Əbdülhəmid onun məqsədini anlayaraq, baş verəcək hadisələri önləmək məqsədi ilə ona xoş sözlər və iltifatlarla dolu məktub yazaraq, İstanbula dəvət etdi. Sultanın məqsədi onun İstanbul sərhədləri daxilində azad, sərbəst yaşamasını təmin etməklə, həm də gözündən qoymamaq idi. Əfqani məktubu alan kimi dəvəti qəbul etmiş və 1892-ci ildə İstanbulla gəlmişdi. Onun məqsədi isə İstanbulda insanlara, alimlərə daha yaxın olaraq, məqsədlərinə çatmaq idi. Lakin gəldikdən sonra ona heç bir vəzifə verilmədən, sultanın əmri ilə yerləşməsi üçün bir malikanə təsis edildi. Xidmətçiləri, hər bir şəraitə olsa da, heç kim görüşünə buraxılmadı. Burada 1897-ci ildə vəfat etdi. Onun ölüm səbəbi hələ də qaranlıq qalmaqdadır. Bəzi türk yazarlara görə, Cəmaləddin Əfqani II Əbdülhəmidin göstərişi ilə zəhərlənərək və ya boğdurularaq öldürülmüşdür. Çünki onun ölümündən dərhal sonra təşkil edilən saray divanında çıxış edən sultan belə demişdi:

"Mənim xəlifə adım ingilislər üçün daima narahatlıq yaradırdı. İngiltərə xarici işlər nazirliyində casus Blantla Cəmaləddin Əfqani adlı şərlətanın birgə plan hazırladıklarını öyrəndim. Bu iki şəxs xəlifəliyin türklər tərəfindən zorla ələ keçirildiyini cahanda yayaraq, Məkkə Əmiri Şərif Hüseynin xəlifə elan edilməsini müdafiə edirdilər. Cəmaləddin Əfqanıni çox yaxşı tanıdım. Çox təhlükəli adam idi. Misirdə olarkən özünü Mehdi elan etmişdi və bütün Orta Asiya müsəlmanlarını bizzə qarşı üsyana səsləyirdi".

Bir çox dövlət adamları Əbdülhəmidə ciddiyyə almadılar, onun hakimiyyətini qorumaq üçün Əfqanıni şərhlədiyini düşündülər. Lakin çox keçmədi ki, eyni ssenarini Şərif Hüseyn üsyanlarında böyük dəstəkçi Rəşid Rza həyata keçirdi. Əfqanıni ölümündən sonra onun ideyalarını Misirdə Məhəmməd Abduh yayırdı. Lakin Əfqani haqqında ilk mənfi fikirləri Şeyx Nebhani yazmışdır.

Vəfatından sonra onu İstanbulda Maçka qəbristanlığında dəfn etmişdilər. Lakin 1944-cü ildə Əfqanıstan hökumətinin xahişi ilə məzarı İstanbuldan götürülərək Kabilə aparılmışdır. Bu za-

səbəb olsun. İnsanlar dinə arxalanaraq öz talelərini, azadlıqlarını əldə edə bilsinlər. Bir növ inqilabçılıqla humanizmin vəhdəti idi onun üzə çıxarmaq istədiyi. O, açıq deməyə də çıxışlarında Avropada 15-ci əsrdən başlayaraq kilsələrə qarşı baş verən dini reformasiyaları islam ələmində də həyata keçirməyin tərəfdarı idi. Ə.Şimşirgilin fikrincə, Əfqanıni islam birliyi düşüncələri (hərəkatı) fransız inqilabından qaynaqlanmış, Avropa islahatlarından öyrənilmiş bir ingilis siyasətçidir. İngilislər bunu fransızlarla əlaqələndirərək, bir növ osmanlılarla aralarını pozmaq istəmirdilər. Lakin daha bir məqam var ki, müasir tarixçilər, araşdırmaçılar onu kəskin islamçı kimi qələmə versələr də, onun dini təhsili olduqca zəif olduğunu yazanlar da var. Qatı dindar olan biri o zaman islam xəlifəsi rəsmi titulu daşıyan Sultan II Əbdülhəmidə qəbul etmirdi. İmperiyanın dövlət rəsmiləri ilə müzakirələr zamanı məsələlərin həllini dini tərəfdən deyil, siyasi danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarı idi. Bütün bunlara baxmayaraq, onun tərəfdarları da çox idi. Səid Nursi, Həsən Əl-Bənnan və Mövdudi, daha sonra isə Ruhullah Xomeyni Cəmaləddin Əfqanıni ideyalarını mənimsəmiş, cəmiyyətlərə təsir edən məşhur dindarlar idilər. Hətta islami görüşlərini ifadə edərək Nursi Əfqanıni üçün "Sələfim" adını istifadə etmişdir.

SON

Həyatı və fəaliyyəti sirlərlə dolu olan Seyid Əfqani, demək olar, əsərlər yazmamışdır. Çünki onun işi siyasət, çağırışlar və etiraz hərəkatları düzənləmək idi. O, düşüncələrini daha çox çıxışlarında dilə gətirirdi. Ziya Göyalyap yazır ki, Gənc Türklər hərəkatına dəstək üçün alovlu türkçülük çıxışları Əfqanıni ətrafına xeyli gənc toplanmasına səbəb olmuşdur. Həmin gənclər sonralar cümhuriyyətin yaranmasında böyük rol oynadılar. Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə kimi azərbaycanlı alimlərin də türkçülük ideoloji baxışlarına təsir edən bu şəxsin həm şəxsiyyəti, həm də görülmüş işlərlə bağlı hələ açılmamış xeyli sirlər var...